

Sárkányok, főurak, asszonyok. A Báthoryak a művelődés- és irodalomtörténetben

Szerkesztette Mercs István, az előszót írta Kiss Gy. Csaba, az angol nyelvű szövegeket gondozta Drótos Richárd, Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, Nyíregyháza, 2015 (Modus Hodiernus, 7), 280 l.

A Nyíregyháza–Nyírbátor–Vaja városok által alkotott háromszögben az utóbbi évek során jelentősen fellendült a Báthory-kutatás. Nagymértékben köszönhető ez a nyíregyházi alapítású Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, a Nyírbátori Báthori István Múzeum Baráti Köre és a nagymúltú vajai Vay Ádám Muzeális Gyűjtemény körül kialakult, egymást is támogató, regionális jellegű hagyománykutatási és -őrzési munkálatoknak. Eredményeik általában konferenciakötetekben jelennek meg, mint történt ez a *Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez* című gyűjtemény (szerk. DÁM László, Nyírbátor, Báthori István Múzeum és Baráti Köre, 1986) és *A Báthoriak kora: A Báthoriak és Európa* (szerk. ULRICH Attila, Nyírbátor, Jósa András Múzeum, 2008) esetében is.

A jelen kötet is hasonló körülmények között született meg Nyírbátorban: 2011. december 12-én volt 425. évfordulója Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel-litván király litvániai Grodnóban bekövetkezett halálának. A konferencia szervezői két nagy témakört helyeztek a tárgyalás centrumába: 1) A Báthoryak megjelenítése saját koruk történeti és/vagy szépirodalmi műveiben; 2) A későbbi korok művészeti és irodalmi alkotásának/alkotásainak tárgyalása, melyek témájuk alapjául a Báthory család valamelyik tagját választották.

A tanulmányok tag regionális horizontját Kiss Gy. Csaba tudós előszava pontosan jelölte ki:

Időben és térben változatos utakat járhatnak végig a tanulmánykötet olvasói a Báthoryak sorsát és utóéletét követve. Mintha Németh László „keleti Golf-áramának” a nyomát követve járnánk Velencétől a Balti-tengerig. Kalauzaink a hazai művelődéstudomány jeles képviselői mellett Báthory István király egykori országaiból származó tudósok, erdélyi, lengyel és litván kutatók. Jól bizonyítja mindez, hogy mennyire fontos átlépni a nemzeti történeti narratíva határain, mennyire fontosak a közös nemzetközi kutatások, az eredmények szembesítése egymással.

E célok megvalósítására Báthory István fejedelem-királynál alkalmasabbat keresve sem lehetne találni. A történelem mellett a művelődéstörténet több tudományszakja talál kínálózó terepet vizsgálódásai számára.

A kötet ismertetésére legkézenfekvőbb módszer a mű szerkesztési megoldását követni, amely a meghatározott célok és a kronológiai szempont összehangolásából adódik.

Kiss Farkas Gábor *Franciscus Pescennius Niger Báthori Miklós váci püspök udvarában és a Scholasticum Orosianae iuventutis dramma* című tanulmányában, melyhez a *dramma* szövegének kritikai kiadását is mellékeli, a dalmát származású velencei humanista tanár-filozófus, Franciscus Pescennius Niger (Czernoevics, Franjo Niger, Francesco Negro) tevékenységét tekinti át, akinek neve nem ismeretlen az európai humanista kapcsolatokat, illetve azok magyar vonatkozásait kutatók előtt. Magyarországon többször is megfordult. Legfontosabb szerepét a váci püspök, Báthori Miklós (1474–1506) udvarában teljesítette, ahol gimnáziumot alapított, amelynek egy ideig vezetője is volt. A műveltségéről elhíresült Báthori valószínűleg Bolognában tanult, Galeotto Marzio tanítványának is nevezte. Nemzetközi kapcsolatait jól jellemzi, hogy a neoplatonizmus vezető személyiségével, Marsilio Ficínóval váltott levelei annak levélgyűjteményében is helyet kaptak, s jelentős humanisták ajánlották neki művüket. Könyvtárának néhány kötete Európában szétszóródva ma is fellelhető; sírfelirata arról tanúskodik, hogy maga sem idegenkedett az írástól. 1469-től szerémi, 1475-től váci püspök volt, e minőségében hívhatta meg Nigert, iskolaalapítási céllal.

Niger pedagógusi-retorikai-filozófiai tevékenysége nem választható el Magyarországtól: Ercole d'Este fogadta fel őt Ippolito d'Este esztergomi ephorusaként, s Beatrix királyné bízta meg, hogy tartson előadásokat Pliniusról és a dialektikáról. Aldus Manutiusnál pedig állítása szerint Magyarországon fellelt s eltulajdonított kéziratból jelentette meg Firmicus Maternus asztrológiai művét, a *Mathesist* (1499). Váci működéséről önéletírásában emlékezik meg, és saját szövegéből tudjuk meg azt is, hogy padovai tanárkodása idején érte őt „Horosium polgárainak” meghívása egyben Galeotto Marzio ajánlása, egy „nyilvános iskola igazgatására a legjobb feltételekkel, náluk két évet időztem” (18). Magyarországi tevékenységének azonban bizonytalan a kronológiája. Kiss Farkas Gábor sejtése szerint Magyarországon készülhetett a *dramma* is a poétikai és retorikai művekben és terminológiában járatos szerzőtől, aki a levélírás mikéntjéről kézikönyvet adott ki, amely sok kiadást ért meg Európa-szerte. A mű címébe befoglalt helynév erre enged következtetni. A műfaj első látásra iskolajátéknak tűnhet fel, azonban az alapos irodalomtörténeti elemzés kimutatja, hogy a szöveg valójában „színpadra vitt, előadott többszereplős cselekmény”, s „modern fogalmakkal liturgikus szövegkönyv”-ként értelmezi.

A szerző arra is nagyon plauzibilis választ ad, hogy hol mutathatták be a darabot. Hol lehetett az az „Orosiana iuventus”, melynek iskolás tagjai valószínűleg elő is adták, Szent Miklós áldását kérve produkciójukra, illetve Szent Miklós püspököt, az iskolások védőszentjét köszöntve benne és általa. Bármilyen kézenfekvő megoldásnak tűnik Báthori Miklósnak, az iskola mecénásának köszöntésére szerzett, s a gyermekpüspök-hagyományára alapuló iskolás játékkalkalom, a szöveg sehol nem utal személyére. Ugyanakkor a nemzetközi szakirodalom vélekedése, hogy az „Orosium” Araddal lenne azonos, szintén tarthatatlannak látszik. Kiss Farkas Gábor megoldási javaslatát korábbi szövegből adatolható: Váradra, Váradolaszira teszi át a helyszínt az a tény, hogy III. Béla idejéből oklevél a bihari püspök székhelyét „Orosiensis”-ként említi. Ehhez még csak annyit tehetnénk hozzá, hogy Oloszi, Váradolaszi még a 17. századi forrásokban is gyakran szerepel Oloszi vagy Váradolaszi formában.

A magyar történelem egy korábbi Báthori Istvánja – az erdélyi vajda – és a segítségére siető Kinizsi Pál volt a főhőse annak az ütközetnek, amely a Szászsebes környéki Kenyérmezőn zajlott 1479. október 13-án, s a törökök elleni győzelemmel végződött. A csata irodalmi recepciójával két tanulmány is foglalkozik a kötetben.

Az egyik Vadai István rejtelmes című írása *Fel is út, le is út! A kenyérmezei ütközet a régi magyar irodalomban*. A viadalt megörökítő kéziratos vagy nyomtatott versek, históriák szövegének szoros összevetésével, filológiai-textológiai problémák rendkívül alapos vizsgálatával nyert eredményeiből levont irodalomszociológiai, elméleti következtetések levonásával – miközben roppant fontos szövegjavításokra is javaslatot tesz! – jut el tanulmánya címében meghatározott célul kitűzött fő kérdésére a válaszhoz: az pedig: „Fel is út, le is út!” Ezzel az irodalomtudósok évszázados vitáját is felidézve textológiai, irodalomtörténeti felelettel saját álláspontot kínál fel arra, hogy a régi magyar irodalomban miként alakult az orális és az írásbeli kultúrjavak mozgásának, kommunikációjának modellje. Nemzetközi szakirodalmi álláspontra is támaszkodva foglalja össze saját véleményét: „Az egykori szóbeli ének előbb humanista latin prózává válik, onnét merít belőle majd a deákos műveltségű, írásban alkotó historiaszerző, hogy aztán a vers popularizálódva visszajusson a szóbeliségig.” (44.) Vagyis szó sincs arról, hogy a szóbeli költészet csak szájról szájra terjedhetne.

Ugyanennek a kenyérmezei ütközetnek egy másfajta szöveghagyományával foglalkozik Egyed Emese is *A kenyérmezei csata egy erdélyi (iskola)drámában* címmel. A *Comedia generalis de conflictu Turcorum et Hungarorum vel actus generalis de Turcis et Hungaris* (Komédia a törökök és magyarok csatájáról). A darab nem ismeretlen az irodalom- és színháztörténészek előtt, két kiadást is megélt kéziratának érdekessége, hogy Jókai jól ismerhette szövegét; Jókainé Nagy Bella adta el ugyanis az OSZK elődjének. Az író személyesen járt a csata helyszínén, s egy levelében megemlékezik a csonthalomra épült emlékkápolnáról. A korábbi kutatóknak a szöveggel kapcsolatos generális kérdésekre (szerző, keletkezéstörténet) csak javaslatokra, sejtésekre futotta, indokolt volt tehát a darabot újra kézbe venni. Egyed Emese egy alapos új olvasatot és az arra épült hipotéziseit tárja az olvasó elé. Felveti a szerzőség és a szereztetés idejének, helyének, keletkezésének kérdését, illetve színi előadásának lehetőségét is megvizsgálja. Az ismeretlen szerző művét az OSZK-ban mint 18. századi keletkezését tartották számon, ám Busa Margit 1956-ban, abból kiindulva, hogy a szövegben számos átvétel található Gyöngyösi István 1693-ban megjelent *Porából megéledett Főnixéből*, a 17. század végére, 18. század elejére datálta a művet. Egyed Emesének tartalmi és drámatörténeti adalékok alapján radikális megoldási variánsai vannak e kérdésekben. Szerinte a szerzőnek/szerzőknek Barcsay Ábrahám, Orczy Lőrinc, Ányos Pál és Bessenyei György köréből kellett kikerülnie, mert iránya az ő késő 18. századi programjukhoz közelít: a történelmi dicső múltat felfedezni, megőrizni és megjeleníteni. Levelezésükben gyakran előfordulnak hasonló tematikájú motívumok. Barcsay Kenyérmezőhöz közel lakott, írt is az ütközetet megidéző verset, amelyet levélben elküldött Orczynak. Egy másik hipotézise szerint Marosvásárhely is lehet a dráma születésének színhelye. Előadására pedig vagy itt, vagy Nagyenyeden kerülhetett sor. A szereztetés helyéül Marosvásárhely azért kerülhet szóba, mert itt lakott és tanított történelmet Kovásznai (Tóth)

Sándor, aki Gyöngyösi verseinek nagy csodálójaként kritikai kiadásukra is törekedett. Ám csak egyetlennel készült el, s az éppen a költő Kemény János fejedelem életéről és működéséről szóló *Porából megéledett Főnix*e volt, erősen és szakszerűen megjegyzetelve. S az is Kovásznai mellett szól, hogy rajta kívül – aki egyúttal a Teleki Sámuel neve alatt elhíresült Janus Pannonius-kiadás kétkezi, de szellemi munkása is volt – másnak aligha juthatott volna eszébe, hogy az iskolajáték szereplői közé „Pannonius János”-t is felvegye Mátyás király csapatába! Egyed Emese szellemes új megoldási javaslati a kérdésről való gondolkodás új ösvényeit nyitják meg. (Kár, hogy a főszövegben Nagy Miklóst nevezi meg *Magyar drámaírók 16–18. század* című kötet szerkesztőjének, tabulátorbotlásból, mert a 7. jegyzetben természetesen Nagy Péter neve jelenik meg, helyesen.)

A kötet második nagy egysége már valóban az ünnepeelt Báthory István, erdélyi fejedelem, lengyel-litván király vagy közvetlen rokonsága tevékenységét, illetve annak irodalmi, képzőművészeti recepcióját állítja vizsgálatá centrumába.

Köszeghy Péter *Balassi Bálint és Báthory István* című írásában megerősíti a Balassi-monográfiája első kötetében (*Balassi Bálint: Magyar Alkibiadész*, Bp., Balassi, 2008) már körvonalazott koncepcióját Balassi Bálint Erdélybe, Báthory István udvarába kerüléséről. Az eddig főként Bethlen Farkas beszámolójára támaszkodó történelem- és irodalomtudománnyal szemben a források újraolvasása és -értelmezése alapján Balassa János szerepe megváltozik a történet irányításában. A szerző sem az apa török pártivá válását nem tartja reálisnak, sem pedig azt, hogy fiát a Bekes Gáspár és Báthory fejedelem közötti ellenségeskedésben az előbbi pártján akarta volna hadba indítani a fejedelem ellen. A ravasz politikus apa valószínűleg önmaga császárpártisága látszatára vigyázva valójában „Balassi János fiát”, mert ebben az időben a közhír csak ekként aposztrofálta a még nőtlen Bálintot, akarta – mivel erre Bécsben már nem volt alkalma – a fejedelem udvarába eljuttatni, hogy ott az olaszos udvari kultúrát magába szívja, s a vendéglátója udvari embere legyen. Így hát a leendő ifjú udvaronc súlyos sebesülésének az (ál)híre is valószínűleg az eredeti apai terv része volt, a sérülés híre pedig a Báthory-udvarba való biztos eljutás fedezéséül szolgált. Nem véletlen, hogy ennek a sebesülésnek a korabeli forrásokban, sem Bálint dokumentumaiban nincs említése. Báthory nem is ellenségként fogadta, a töröknek sem szolgáltatta ki, ő pedig két évig vidáman élvezte az udvari élet minden örömét, s vált a katonai tapasztalatban gazdagodó és az udvari életben kiművelt udvaronccá. Amint az sem véletlen, hogy Báthory Lengyelországba is magával vitte a rokont, akinek a neve, apja révén, Krakóban minden bizonnyal ismerősen csengett az ottaniak előtt, s maga pedig gátlások nélkül egyetérthetett István király nagyra törő politikai terveivel: „egy egységes, lengyel szövetséggel létrejövő Magyarország illúziójának” tervével (70). (E szerzőnket sem kímélte a klaviatúra démona, a történész-fordító Bodor András neve helyett a fülünkben állandóan ott csengő Bodor Ádám neve futott ki a keze alól.)

Külön egységet képez a kötetben azon két tanulmány, amely a Báthory István-kultuszt szolgáló költeményes kötetek minden eddiginél teljesebb feltárását végzik el, amit már elődeink elkezdtek ugyan, de valamilyen oknál fogva nem fejeztek be.

Bitskey István *Velencei versgyűjtemény Báthory István lengyel királyról* című szövegében tulajdonképpen ezt a pótlást végzi el az 1583-ban Ippolito Zucconello bellunói

orvos és irodalmár szerkesztette *Viridarium poetarum...* című versgyűjtemény részletes bemutatásával. A latin–görög–olasz nyelvű panegyricus-gyűjtemény alapvető fontosságú a lengyel király nemzetközi, azon belül is a közép-európai tudós közönség előtti bemutatásában. A költők e virágoskertjében 26 latin és 40 olasz nyelvű vers kapott helyett. A szerzők friuliak, velenceiek, de van köztük lotaringiai, vilnusi, s két erdélyi is. A király fametszetes képével díszített címlapja utáni, az antológia keletkezésének körülményeit feltáró latin nyelvű ajánlás 1583-ban jelöli meg a könyv születésének dátumát. Különös érdekessége a műnek, hogy megtalálható benne szonettjei mellett 11 ottava rimával a velencei hölgyköltő, Moderata Ponte is. A sok külföldi költő között két magyar származású is fellelhető, mindkettőnek személyes kötődése volt az erdélyi fejedelemhez. A Padovában iskolázott Hunyadi Ferenc a fejedelem orvosdoktoraként is működött. Három részből álló Báthory-életrajza a fejedelem származását, születését, majd ifjúkorát, neveltetését és felsőbb tanulmányait ismerteti, végül pedig már a király uralkodásának és küzdelmeinek, hadjáratainak történetét adja elő, különös helyet biztosítván az orosz-, litván-, porosz- és ruténellenes győzelmek sorának. E mű egyértelműen tárgyi-tematikai forrásul szolgált a kötetben szereplő külföldi szerzők ihletéhez.

A gyűjtemény másik magyar szerzője, Laskai Csókás Péter református teológus, marosvásárhelyi tanár, fogarasi és gyulafehérvári lelkész ugyancsak személyes kapcsolatban volt a fejedelemmel, művéből kiérződik Báthory iránti rajongása. Bitskey István e gyűjtemény tárgyalásakor felhívja a figyelmet a Báthory-kultusz külföldi kialakításának egy másik alapkötetétől számon tartandó művére, az erdélyi szász humanista, Leonhardus Uncius *Poematum libri septem de rebus Ungarici* című, 1579-ben Krakóban megjelent nagy fontosságú kötetére, amely a másikinál előbb jelent meg s a lengyel királlyá választott Báthoryt dicsőíti. Hexameterai ugyancsak hasznos információkkal láthatták el a *Viridarium* szerzőit. A kötetekben felhalmozott epitheton ornansok évszázadokra meghatározták a közép-európai literátus világ Báthory István-képét: kegyes, az ellenség réme, reneszánsz hérosz, a virtus és a fama, a gloria és a pietas megtestesítője, a defensor fidei, „... a kereszténységet védő közép-európai (magyar és lengyel) királyok erényeinek örököse, politikai és szellemi utóda”. Uncius művében már annak a sejtetése is felmerül, hogy Báthory még a magyar királyi trónra is alkalmas lehetne (76–77).

Az előző tanulmánnyal azonos célkitűzésből készült Szörényi Lászlóé *Andreas Tricesius Triumphus Moscoviticus [...]* Stephani I. című latin nyelvű dicsőítő költeménye *Báthory István király oroszellenes hadjáratairól* cím alatt. A munka kimaradt Gömöri György Tricesius Báthory-tematikájú munkáinak korábbi ismertetése közül; Szörényi László dolgozata ezt a hiányt pótolja.

Andreas Tricesius (Trecenius, Trzycieski) krakkói tanulmányokat követően Wittenbergben folytatta iskoláit, majd európai körutat tett. Kálvinista vallása ellenére királyi könyvtárosi állást kapott. Diplomáciai feladatokat is elvállalt, tankölteményt írt a lengyelországi reformációról, fordításokat készített a protestáns klasszikusoktól, s levelezett Kálvinnal is. *Silvae* című alkalmi versgyűjteményének több darabjában is felbukkannak versek, melyekben Báthorynak jelentős jövőt jósol a barbárokkal vívott harcaiban, köztük a Rettenetes Iván elleni küzdelemben. Majd szól Báthory Bekes Gás-

pár feletti győzelméről, reméli a törökellenes harcai sikerét, s felhívja a király figyelmét a „lengyel politika szempontjából alapvetően fontos északi, vagyis muszka ellenség” visszaverésének feladatára is (81). A királyválasztás évében, 1576-ban hat részből álló ciklust jelentetett meg abban a kötetben, amely Báthory István Jagelló Annával kötött házassága alkalmából készült. Legterjedelmesebb Báthoryt dicsőítő műve, a *Triumphus Moscoviticus (Moszkvai diadalmenet)*, Báthory retorikai-poétikai elvárásához igazodó rövid, 348 soros győzelmi költemény. Benne Báthory három sikeres hadjáratát énekl meg, melyekkel Báthory István a lengyelek, sőt a kor legnagyobb királya lett, s az aranykort hozta el számukra és a litvánok számára. Ha a közös király a török ellen felveszi a harcot, akkor a török előtti aranykor a magyarok számára is eljöhét. Szörényi László felhasználja az alkalmat arra is, hogy futólag még egy lengyel és magyar párhuzamra is felhívja a figyelmet. Egyrészt, hogy Kochanowski Tricesiushoz hasonlóan, de ódai stílusú pindaroszi *Epinikion*­jában dolgozta fel a lengyel király hadi győzelmeit, s mindketten a Báthory hadi nyomdáiban kibocsátott hadi jelentések alapján dolgoztak. Másrészt pedig arra, hogy az erdélyi származású jezsuita Cserényi Mihály, aki Báthory István támogatásával tanult Itáliában, 1582-ben Bécsben bocsátotta ki *Panegyris in Laudem [...] Stephani [...] Regis Poloniae [...] nec non Principis Transylvaniae* című művét, amely máig sem került be eléggé a szakmai körök véleményalkotásába.

A tanulmánygyűjtemény következő nagy egysége több oldalról is körüljárja Báthory István szerepét a lengyel és litván politikai, tudományos és kulturális élet alakításában, illetve a király képének alakulását a művészetekben és a történelem folyamatában. Ebben a „szekcióban” kaptak helyet a konferencia külföldi előadói is.

Ramūnas Kondratas, a Vilniusi Egyetem Múzeumának igazgatója és kurátora *Depictions of the King of Poland and Grand Duke of Lithuania Stephen Bathory in the Holdings of Vilnius University* című összefoglaló munkájában először a Vilniusi Egyetem alapítását, és Báthorynak e folyamatban felvállalt kezdeményező szerepét vázolja fel. Litvánia volt Európa utolsó pogány „nációja”, 1387-ben vette fel a kereszténységet. Ugyanakkor a vilniusi egyetem lett az egyik legrégebbi és leghíresebb felsőfokú tudományos oktatóhely Közép- és Kelet-Európában. Ennek létrehozásában valóban jelentős szerepet játszott az a Báthory, akinek királlyá választását először ellenezte a litván nemesség, és nem is vettek részt 1576-os koronázásán. Amikor néhány hónapos egyezkedés után mégiscsak megválasztották Litvánia nagyfejedelemének, s vállalta, hogy Litvániát a lengyel szövetségben belül mint saját jogokkal rendelkező, önálló államot kezeli, megenyhültek irányában. Az egyetemalapításban az volt a legfőbb érdeme, hogy a litván protestáns nemesség iskolaalapítási terveit figyelembe nem véve megállapodott a már Litvániában gyökeret vert és kollégiumot is alapított jezsuiták vezetőjével, Vilnius püspökével, Walerian Protaszewiczcsel, hogy a jól működő jezsuita kollégiumnak megadja az egyetemi rangot.

Ezért, útban a muszkoviai ütközetek felé, 1579. április elsején kibocsátott egy kartát, alapítólevelet, melyet XIII. Gergely ugyanazon év október 30-án kelt bullájával meg is erősített, s a következő évben meg is kezdődhetett az oktatás. Ennek az aktusnak és következményeinek több festmény, évfordulós emlékérem, -tábla, -plakett állít emléket, melyek ma is a Vilnai Egyetem Múzeumában láthatók, s a jelen kötet kiváló illusztrációi.

Szymon Brzeziński, a Varsói Egyetem Történettudományi Karának munkatársa, a kora újkori lengyel–magyar kapcsolat- és művelődéstörténet kutatója a *Báthory István alakja a XVI–XVII. századi lengyel királykatalógusokban* című előadással vett részt a konferencián.

A téma egy, a kora újkorban népszerű műfajt, a királykatalógust vizsgálja, hogy abban hogyan él tovább Báthory István emlékezete. Benne jellegzetesen összefonódott a kép és a vers szövege. Különösen kedvelt kiadványa a lengyel és litván történétíróknak: az uralkodó-szereplők egyik kötetből a másikba vándorolnak. Báthory István általában mint a királyi erények tulajdonosa, a jó hadvezér, a béke biztosítója, istenfélő „nagy ember”, bíraskodásban okos és a jogrendszer megteremtője jelzők biztosítják emlékezetét az utókor előtt. A lengyelek számára a legnagyobb baj, hogy korai halála miatt csak rövid ideig élvezhették uralkodásának hasznait. Kitűnő latin nyelvismeretéről is megemlékeznek, s külalakját is megörökítik: „jó képű, magas termetű”, fehér fogú, fekete hajú, Attilára emlékeztető – e jelzők azért ismerősek a magyar szemnek, mert Oláh Miklós *Attilájának* Cyprian Bazylik által készített 1574-es fordítása a forrásuk. Kritikus vélemények alig-alig bukkannak elő, de ami felmerül, az is nagyon jellemző: felróják, hogy Zamoyskival karöltve leszámoltak az ellenzékkel Samuel Zborowski képében, a kortársak szerint a lengyel jogrendszer figyelmen kívül hagyásával. Egy másik beszédes jellemhiba: „Báthory halála előtt nem gyónt, mert állandóan későbbre halasztotta a szentség felvételét.” (105.) Ezekből a csak röviden kiválogatott, az évek múlásával egyre jobban sematizálódó emléktörödékekből kiindulva is egyetérthetünk a szerzővel, miszerint „a királykatalógusoknak döntő szerepük volt abban, hogy a Báthory-kép állandósult, és ebben a formában ment át a történelmi köztudatba” (108). A Báthory-recepció a 19. század közepén jutott csúcspontjára, amikor az erős uralkodó mítoszának példájával kívántak a jövőre függetlenségért küzdők számára biztatást nyújtani.

Hasonló témát dolgoz fel Petneki Áron is *A változó Báthory-kép* című rendkívül adatgazdag körpanorámájában. Ám ő a lengyel és magyar historiográfia Báthory-képén, a királyi arc ikonográfiáján, a róla készült szobrok sorsán, a Báthory-ereklyék hollétéén, a királyról elnevezett lengyel tengerjáró hajók szomorú kimúltán keresztül mutatja fel a változó Báthory-képet. Hatalmas és részletekbe menő összefoglalásának eredményeit nincs terünk itt felsorolni. Csak utalhatunk arra, hogy Petneki Áron mindkét kultúra hagyománytörténeiseiben járatos, munkájának fontos módszere a komparatiztika. Erről tesz tanúbizonyságot, amikor feltérképezi Báthory mindkét ország tudományában hasonlóan politikai érdekektől és társadalmi okoktól vezérelt imázsváltását, a koronként változó Báthory-kép jellegzetességeit – és hiányait. (Szomorú tényről tár fel, hogy a politikailag felerősödő 1930-as évekből tudományos és populáris érdeklődés a II. világháború után, ugyancsak politikai okok miatt mennyire megcsappant Magyarországon. S hogy mindkét országban az 1989-es esztendő követően indultak be a tudományos értékű és érvényű modern kutatások.) A „kép” szó szerint is értendő, mert ikonográfiai síkon és szempontból vizsgálja a róla készült festményeket és szobrokat, ereklyéket, azok genezisét és leszármazását, majd különleges sorsuk alakulását egészen a közelmúltig. Vizsgálatának végül megnyugtató eredménye és tanulsága, hogy mindkét ország történelemtudományának el kell(ett) oda jutnia, hogy ra-

dikálisan törekedjen a mai kor tudományos igényeinek megfelelő, új alap kutatásokon nyugvó Báthory-kép kialakítására.

Hasonló eredményekről tesz tanúbizonyságot Radosław Lolo, a Pułtuski Humanista Akadémia Történettudományi Karának dékánja is, *The Reign of Stephen Báthory: The Time of Transition in Polish-Lithuanian Commonwealth* című előadásában. A Báthoryra vonatkozó legújabb lengyel–litván kutatások eredményeinek tükrében mutatja meg azokat a változásokat, amelyek a Báthory-képen történtek az utóbbi évtizedekben. Részletesen beszámol azokról a katonai-hadi eredményekről, amelyek Báthory újításai révén (könnyebb felszerelés, létszámnövekedés, hadkiállítás- és utánpótlás-szervezés, folyami szállítás, fegyverzet- és technikaváltás, fokozott tüzerő) következtek be, alapvetően megváltoztatván a régi katonai rendszert. Lolo szót ejt az alkotmányos és jogi rendváltásról és annak társadalmi következményeiről, kiemeli az oktatásban és a művelődésben játszott jelentős szerepét, mely a katolikus egyetemalapítással járt, és évszázadokra meghatározta a litván értelmiségi pályák alakulását.

Szentmártoni Szabó Géza tanulmányával Báthory István erdélyi fejedelem rokonságára irányul a figyelem: *Ecsedi Báthori István nyírbátori tumbájának különös epigrammája* címmel. Az ecsedi kálvinista nagyúr, országbíró, akinek intranzigenssége nem csupán vallásosságában, s politikai elveihez való ragaszkodásában mutatkozott meg, mivel kijelentette, hogy magas hivatali beosztása ellenére is csak akkor lett volna hajlandó felmenni a pozsonyi országgyűlésbe, ha egész Ecsed vára népe követte volna, s aki, megharagudván feleségére, Homonnay Fruzsínára, nem állt vele szóba tizenkét éven át, haláláig. 1605-ben hunyt el, s végrendelete szerint „minden pápista bolondság nélkül”, de rendjéhez méltó tiszteességgel temessék el szülőhelyére, Bátorba [Nyírbátor], a református templomba, abba a koporsóba, amelyet bölcs előrelátással már elkészítettett. Kérése teljesült, de gyámfia, a későbbi erdélyi fejedelem, Báthory Gábor még fejedelemsége (1608) előtt a koporsó köré egy „hatalmas, kőből faragott sírládát”, szarkofágot emeltetett, s rávéssette latinul: „Örök háládatosság végett bátyjának, az önmagáért legjobban méltónak, a tekintetes és nagyságos Báthory Gábor szomorúan helyezte ide.” A tumba fedőlapján más latin sírversek is voltak a Báthori-címer mellett. Az egyik a dicső Báthori nemzetség ecsedi ágának legutolsó sarja, István elhunyt felett kesereg a haza, az egyház és a szegények nevében, s szomorúan bölcselkedik a ház magvaszakadása felett. A másik vers – az irodalomtörténészek számára fontosabb – az élet elmúlását a vízi buborék elpattanásához, a halál győzedelméhez az ifjú orca s az összegyűjtött kincsek felett, melyek por s hamuvá lesznek. Vagyis a halotti költészet egyik leggyakrabban használt toposzával él. A verset évszázadokon át ismételtették a nyírbátori templomot megcsodáló és a verseket is lefordító tudós elmék, de azt Szentmártoni Szabó Géza előtt senki sem ismerte fel, hogy e szövegek valójában Janus Pannonius két elégiájából kölcsönöztek négy-négy sornyi idézetet: 1–2, 7–8. sora Janus *Threnos in Racacinum cubicularium* 35–38. sorával egy szórendi csere kivételével azonos; s ehhez kapcsolódik a vers 3–6. sorában a másik Janus Pannonius-szerzemény, a *De morte Andreolae, Nicolai V. pontificis Romani et Philippi cardinalis Bononiensis matris* 5–8. sora. Vagyis a transztextuális kontaminációval furcsa helyzet állt elő, amint a szerző megjegyzi: „A kálvinista főúr sírján tehát egy kocsihajtót és egy római pápa anyját el-

sirató elégia kontaminációja olvasható!” (155.) Bár, tesszük hozzá, lehet hogy nagyon is szándékos e két, egymástól távol álló szöveghely egymás mellé rendelése: a halál előtt nincs társadalmi különbségtétel; mindenki ahhoz járul.

A Janus-recepió ezen egyik legkorábbi jele minden bizonnyal Hodászi Lukács szellemi terméke, aki Ecsed református prédikátoraként beszédet is mondott Báthory felett, s annak nyomtatott változatában meg is jelölte forrásként Janus Pannoniust. A vízi buborék és a halál metaforikus összekapcsolása és részletes kibontása, mint arra a szerző rámutat, az antikvitásig követhető vissza, első előfordulása Lukianosz *Kharón vagy a vizsgálódók* című szatirikus dialógusában található: Charon gúnyolódik az emberi élet törekenysége felett. A képnek főleg a régi magyar irodalomban való használatát, előfordulásait követi végig Szentmártoni Szabó Géza, Kecskeméti Gábor felismerése alapján.

Várkonyi Gábor dolgozatában ezúttal a hírhedté vált nőrokon sorsa kerül újabb szempontú vizsgálat középpontjába: *Az elveszett élet: Báthori Erzsébet élete legenda vagy valóság?* címmel.

Várkonyi a jezsuita Thúróczi László által 1729-ben felbocsátott, Bél Mátyás, Mednyánszky Alajos és nyomukban még sokak által „megerősített”, kevesebbek által megkérdőjelezett vád nyomába indult. Útja közben voltak, akik gátolták, voltak, akik segítettek őt az oly sok és oly hihetetlen vád eloszlatásában. A történészek és az irodalomárok ugyan az utóbbi években oszlatták a homályt e „női Faust”, „legnagyobb pusztító démon” körül, de így is minimum lelki sérültnek tartván a vádlottat. Péter Katalin, majd Szádeczky-Kardoss Irma vizsgálta először tudományos alapossággal a vádeljárást és a tanúvallomások jogászi kezelését. Megállapította, hogy a 650-re is felmenő gyilkosságok száma és lehetősége képtelenség, és az eljárásban is számos törvénytelenséget követtek el: a tanúkat kemény kínvallásoknak vetették alá, négy szolgáját a kínvallatás után ki is végezték. A tudós kutatónő azt is megállapította, hogy a Nádasdy-Báthori udvarban az idő tájt bekövetkezett halálesetek előfordulása egy évtized alatt nem haladta meg a 10-et, 12-öt. Tisztázni lehetett az okokat, ami vagy egyedi betegségekre, vagy járványra, vagy balesetre mutat. Tehát semmi szépészeti célú vérengzés, bármiféle aberráció nem található mögöttük. Sőt, Báthori Erzsébet volt az egyik első arisztokrata úrnő, aki az emberei gyógyítására fordította ilyen irányú ismereteit. Az ellene vallatott 327 tanú közül a legtöbben semmit sem láttak saját szemmel, csak hallottak különböző számú áldozatról. Lengyel Tünde és Várkonyi Gábor saját új kutatásaik eredményét közölve (*Báthory Erzsébet: Egy asszony élete*, Bp., General Press, 2010) megállapították, hogy mindössze két olyan tanút találtak az iratok alapján, aki „sok kínzást”, vagy „tenger gonoszágot” látott. Egyetlen megkínzott, de élve kiszabadított leányt találtak, épp neki viszont nincs vallomása. Ahogy nincsenek koronatanúk, az ún. áldozatok rokonai sem kezdeményeztek semmilyen bírósági vizsgálatot vagy eljárást. Senki sem követelt elégtételt hozzátartozója megölése miatt. A kezdeményező, Thurzó György nádor nem volt jelen Báthori Erzsébet elfogatásakor, s nem az ország, a megye vagy a bíróság hivatalos embereit, hanem saját katonáit használta fel erre a célra, s a klérust is saját szolgálatába állította. Nem engedte bíróság elé vinni az ügyet, mivel az a fogságba vetett nő érdekeit is szolgálta volna. Mindent a nyilvánosság teljes kizárásával irányított. Lehet, hogy a nádort kellett volna bíróság elé állítani az ügy valódi okának és igazi moz-

gatójának kiderítésére? Várkonyi Gáborék a végsőkig elmentek a minden bizonnyal koncepciós erőszak (mert pernek nem nevezhető eljárás) fellelhető dokumentumainak átvizsgálásában, a tanulságok levonásában, további eredmények már csak külső források révén kerülhetnek elő, hogy a koncepciós eljárás oka is feltáruljon.

Margócsy István magisztrális tanulmányával kezdődik a kötetnek az a fejezete, amely Báthory Istvánról és rokonairól mint irodalmi alakokról szól jelentős új eredményekkel: *Erkölc és dekórum: Jósika Miklós regényírói útkeresése és Az utolsó Báthori különös esete* címmel. Margócsy annak a kérdésnek ered nyomába, hogy a 19. század első felének írói, köztük különösen Jósika Miklós, hogy tudták megoldani koruk ízlésvilága esztétikai és erkölcsi kategóriáinak összeegyeztethetőségét. Meddig mehettek el a kalandos történetek valós vagy fiktív világában az erkölcsileg és esztétikailag rút fogalmának elfogadtatásában; hol volt az az ízléshatár, amelyben a gonosz, a rossz, a bűn ábrázolása még eltűrhető, milyen fokig engedhető be az erotika, a drasztikum, az alkoholizmus, az életellenesség az esztétikum égíse alá? Vajon az erkölcsi negatívumot meg kell-e büntetnie az írónak művei keretei között, lehet-e szimpatikusra, pozitív érzelmeket keltőre formálnia bűnöző „főhőseit”? A korabeli regényesztétika a romantikus szabadságigény alapján szóban és teóriában ugyan hirdeti a művész teljesen szabad szövegkezelésének, alakformálásának, jellemzésének jogát, a műfajok határainak elmosódását, a zseni szabadságát a társadalmi kötöttségektől, az erkölcsi normáktól. Ám a praktikum szintjén, a kritika terén a művészt (ön)ellentmondásba hajszolták, feloldhatatlan dilemmába kényszerítették: „a sérthetetlennek tekintett illendőség érvényesítésének stratégiája lépten-nyomon felbukkan, s ellentmond” (176) a teoretikusan oly bátran hirdetett szabadság megengedhetőségének. A történeti személyiségeket és saját kora társadalmi problémáit egyaránt megrajzolni akaró Jósika erősen küzdött ezzel a dichotómiával, ezért műveihez fűzött magyarázatai szerint minden problematikusnak érzett regényével „erkölcsi példázatot kíván nyújtani”. A pozitív példamutatás híve, meg van győződve róla, hogy a jellem útja a pozitív irányba való fejlődés: mely által az *Abafi* alkoholista főhőse a feddhetetlenség státusába jut el.

Báthory Gábor erdélyi fejedelem súlyos jellemhibáit (erkölcstelenség, szexuális erőszak, buja természet és kegyetlenség, egyeduralmi kormányzás, szerelmi és politikai állhatatlanság, hűtlenség) Jósika szerint nem saját felelőssége, szabadossága, az erkölcsi normák felrúgása okozta, hanem a helytelen nevelésnek és a környezet negatív hatásának tulajdonította. Íróilag hitt az erények felmutatásának pedagógiai hatásában. Bár Jósika kalandregényszerű *Abafija* a kortársi fogadtatása révén, nyilván hőse pozitív irányú jellemejlődése miatt, hatalmas sikert (és egy máig ható szállóigét Szontagh Gusztávtól: „Uraim, le a kalapokkal!”) ért el, *Az utolsó Bátorival* pedig elnyerte a Tudós Társaság nagydíját, társadalmi regényeinek fogadtatása már kevésbé helyeslő volt. Bár történelmi regényei lezárásában is hiányolták az erkölcsi igazság diadalának elmaradását, a bűn büntetlenül hagyását, s az erény megjutalmazásának mellőzését, a bűn és deviancia átesztétizálását, az *Akarat és hajlamot* azért tartották különleges darabnak, mert a folytatásokban közölt első magyar tárcaregény minden polgári képzeletet felülmúló bűnhalmazt, már-már bűnkatalógust, amelyet benne elkövetnek – egy nő követi el. *A könnyelműek* című munkájában pedig oly gazdag fantáziájú szélsőségeiért saját

maga kér elnézést az olvasótól: „azon egy két, talán borzasztó jelenetért, amely sértőleg hatna a gyengébb idegűekre, bocsánatot kérek” (183).

A korabeli konvenciókkal, a hagyományos olvasásrenddel az erkölcs más terepén is összeütközik: gyakran fordul a nemiség, a szexuális jelenetek alkalmazásához (ma csak mosolyognánk a legérzékibb jelenetein, párbeszédein) abban a korban, amelyben azok éteri finomságú leírásokban sem tehették lábukat erre a területre. Jósika ebből a szempontból is úttörő volt, az érzéki vonzódás nála gyakran felülmúlta a racionális gondolkodást és az erényes cselekvést mind a történelmi időkben, mind saját idejében játszódo regényeiben. Ezt irodalomtörténész ismerősei is felrótták, ezért szerették volna rábeszélni, hogy maradjon meg inkább a történelmi díszletek között játszódo regények írásánál. Margócsy István jogos megállapítása, hogy Jósika Miklós szerzői kettős minőségének sikere abban rejlett, hogy életművében az erotikus kalandregény jellegzetességei éppúgy jelen voltak, mint az a kora hivatalos egyéneinek recepciójához való igazodás, amely a „történelmi didaxis affirmatív pozitivitását” várta el tőle. Az ez ellen lázadó műveit a hivatalos kritika ki is iktatta a kánonból.

Mint Jósikánál, ugyanúgy főszerep jut a tragikus sorsú erdélyi fejedelem Báthory Gábornak Szilágyi Zsófia *Szörnyeteg vagy tündérr királyfi? Báthory Gábor Móricz Zsigmond Tündérkertjében* címmel tartott előadásában, aki Móricz-monográfiája (*Móricz Zsigmond*, Pozsony–Bp., Kalligram, 2013) után ezúttal az alkotói szándék és annak érzékelhető megváltozása a szöveg más-más kiadásában, és a befogadói olvasatok különbözőségének lehetőségeit vizsgálja a *Tündérkert* alapján. Monográfiája írásakor feltűnt neki is, hogy a *Tündérkert* lapbeli első közlésének (1921) szövegétől jelentősen eltér a kötetben először 1922-ben, valamint az 1935-ben először egy kötetben ezer oldalon kiadott *Erdély-trilógiában* megjelent változat: az író jelentősen megkurtította a *Tündérkert* szövegét. Az *ultima editiónak* számító 1939-es, háromkötetes *Erdély-trilógiába* azonban majdnem mindent visszacsempészett. E változtatásaival a Báthory Gábor–Bethlen Gábor alakok jellemét és a köztük feszülő viszonyt kívánta módosítani, miközben megváltozott az interpretációs mező is. A különböző kiadások olvasói más-más figurákkal ismerkedtek meg ez által. Móricz fenntartotta magának azon alkotói módszernek a jogát is, hogy megjelent szövegei nem véglegesek, azokon folyamatosan változtathat. Ugyanígy gondolkodik a nyelv szerepéről is: szövegeit nem annyira a történések irányítják, hanem a nyelvi világuk megeremtése izgatja.

Szilágyi Zsófia jóváhagyja irodalomtörténész elődei megfigyeléseit abban, hogy Móricz a két erdélyi fejedelem alakjába és egymáshoz fűződő kapcsolatába egy Ady és Móricz-viszonyt is elrejtett: Báthory Gábor–Ady a letűnt, Bethlen Gábor–Móricz az aktuális fejedelmet és Báthory jövőbeli utódát képviseli. Laczkó Gézátt idézve: „ahogy egymás mellé állítja őket, önkénytelenül a nemrég sirba hanyatlott költő-fejedelemre gondolunk, aki után, a féktelen lángelme után, egy komoly, józan munkásra, munkás lángelmére maradt vissza az irodalmi vezérség” (202). Ezért is történhetett meg, hogy a kortársak kulcsregényként is próbálták olvasni a trilógiát, s a szereplők köztük élő előképeire kajánul vadászva érdekesebbé-izgalmasabbá tették a mű befogadását. S „Móricz ezt az olvasatot nem utasította el”, az Ady–Móricz-allúziót azonban igen: „Én magamat sohasem tartottam Ady jelentőségűnek. Hiányzik belőlem a vátes, ami Ady-

ban megvolt.” (206.) Írása befejezéséül Szilágyi Zsófia még egy párhuzamot vet fel: a Móricz-féle Báthory Gábor-ábrázolás és Kosztolányi Nerója közötti rokonságát. Jóllehet a két mű nem hatott egymásra, a regényalakok fő problematikája azonban sok hasonlóságot mutat.

Mercs István *Sárkányos asszonyok és Móricz Zsigmond: Móricz Zsigmond és a történelem ábrázolása a Báthoryakról szóló novelláinak ürügyén* című dolgozata új szempontot hoz be a kötet műfaj történeti horizontjába: nagy történelmi regényei mellé helyezi a móriczi történelmi novellák keletkezésének kérdéskörét. A szerző már többször is foglalkozott a Móricz-prózával, ezúttal a nagy prózaköltő írásművészetének egyik, az olvasók kíváncsiságát is leginkább felkeltő kérdésre keresi – s találja meg – a választ: hogy a nagy kortörténeti tablók (az *Erdély-trilógia* kötetei külön-külön) mellett a történelmi személyiségekről szóló novellák írásakor a 16–17. századi díszletek és magánjellegű problémák ábrázolásába miként rejtette saját kora és saját személyisége gondjait, pszichológiai fogantatású modern érzéseit. Ehhez bizonyító anyagként jól szolgál számára a *Tündérkert*, a *Báthory Zsófia gyónása* vagy a mindmáig kiadatlan, s a tanulmányok között éppen Mercs István közlésében nyomdafestéket látó *Feleség* című novella, melynek főhőse a jelen kötetben már többször is felbukkanó ecsedi Báthori István. A fékezhetetlen országbíró haldoklásának elbeszélésében, mint Móricz naplójából kiderül, a saját feleségével, Simonyi Máriával való irodalmi leszámolásának kísérteties párhuzamú illusztrációját adja. (Ezért, tapintatból végül is nem vállalkozott közlésére.) E novellák szolgálnak magyarázatul annak is, hogy a történelemszemlélete alakulásában változás állt be, s ez a nagyepikai műfaj alkalmatlanságát jelezte számára. Az új probléma kezelésének megoldásához már az intimebb kispika felé kell fordulnia. A *Tündérkert*et azért is érzi szerzője kudarcnak, mert: „Én a mát kívántam megírni történelmi keretben, s már a *Tündérkert*ben elhatalmasodott bennem az igazságérzet, s a valóságos 17. századi problémák elnyomták a mát.” „Itt egy felemás munka született meg: inkább történelem, minthogy a mai olvasó a saját tragédiájának érezze.” (221.) Házasságainak válsága okán a magánélet problémái követelték megjelenésüket Móricz prózájában, a nő és férfi, a feleség és a férj viszonyai kerültek érdeklődésének középpontjába. Ezeket is történeti kontextusba helyezte, mint a *Báthory Zsófia gyónása* és a nagy találat, a kiadatlan *Feleség*, amelyek erősen pszichológiai alapozású novellák, vagyis Móricz megtalálta hozzájuk az adekvát, rövid, sűrű, a bonyolult lelki problémákat elvontságukban kivetítő kisformát, a novellát. Mercs István ezen alkotáslélektani, történelemszemléleti, pszichológiai vonatkozások jelzésére és megoldására kiválóan hívta segítségül Móricz Zsigmond naplóköteteit.

A kötetzáró írás Gerencsér Tibor bravúros nyomozása *A budapesti Báthory-szobor története* feltárására a szerkesztői koncepció szerint visszacsatolás Petneki Áron tanulmányának ikonográfiai áttekintéséhez. Azért fontos e fővárosi emlékmű történetének alaposabb kutatása, mert a „végső nyughelyére”, a Thököly út és a Hungária körút kereszteződéséhez elhelyezett szobor históriájának máig sok (volt ezen írás elkészültéig) a tisztázatlan momentuma. Cseppben a tenger, amolyan „kis magyar művészettörténet a 20. századból”. Tükrözi a háború előtti és utáni évtizedek kultúrpolitikáját. Egy magyar szobor kálváriája, anélkül, hogy kimozdult volna Budapestről. A létrehozása és

felavatása körüli bonyodalmak pedig annak a politikai machinációnak állítanak rossz emléket, mely a szobor ötlete felmerülésének évétől, 1931-től a megalkotása, 1937 májusán át, szem elől való eltűnése, majd felbukkanása közbejöttével felállításáig, 1958-ig történt vele. Közben majdnem felállították a visszacsatolt Kassán, vagy a fejedelem szülőhelyén, Szilágysomlyón. Végül a forradalom leverése utáni lengyel–magyar közeledés terelte rá újra a figyelmet. Politikailag sürgetett felavatására az ötlet megszületésétől eltelt időszak alatt negyedszáznál csak eggyel kevesebb helyszínt javasoltak. A Pásztor János szobrász és Lechner Ödön tervei alapján és Pásztor János, valamint Gaál Mihály kőfaragó kivitelezésében megvalósult Báthory István-emlékmű Jan Matejko lengyel festő 1872-ben alkotott *Báthory Pszkov előtt* című, Lengyelországban nagy sikert arató festménye alapján készült. Az ülő és kardját a térdén keresztbe fektető uralkodó szobra Budapesten, kissé félreeső helye miatt, nem nagyon tudta magára irányítani a közönség figyelmét... Lehet, hogy újabb, méltóbb, nyugodtabb helyére vár?

Mercs István ezúttal is fontos, alapos körütekintéssel több nemzeti kutatást is elősegítő, interdiszplináris nemzetközi konferenciát rendezett, amely alapján jól szerkesztett, hasznos kötetet állított elő. A szerkesztőnek a sorozatban végigkövethető állandó koncepcióját dicséri a rendkívül jól válogatott és különösen gazdag, az olvasó vizuális örömét is szolgáló, Európa különböző helyeiről összegyűjtött és a magyar olvasók számára itt együtt látható, több műfajú, informatív illusztrációs anyag.

Jankovics József

MTA BTK Irodalomtudományi Intézet